

วารสารนิเทศศาสตร์ ปีที่ 18 : 2 (พฤษภาคม 2543)

กณดิเนนสารคดี กรุงเทพมหานคร 2543.

การสื่อสารกับชุมชน : แนวคิดหลักเพื่อการพัฒนา

กาญจนา แก้วเทพ

กิตติ กั้นภัย

ปาวิชาติ สถาปัตยกรรมศาสตร์ สโวนส

“เมื่อเทียบโดยคุณธรรมและความสามารถทั่วไปแล้ว ทั้งมนุษย์และเทวดาต่างก็มีได้เท่าเทียมหรือใกล้เคียงกัน เป็นระดับเดียวกัน แต่มนุษย์มีวิสัยแห่งการสร้างเสริมปรับปรุงมากกว่า ข้อแตกต่างที่สำคัญจึงอยู่ที่โอกาส กล่าวคือ มนุษย์มีโอกาสมากกว่าในการที่จะพัฒนาคุณธรรมและความสามารถของตน”

พระธรรมปิฎก, 2538 หน้า 467

U ทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอทัศนะและโดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวคิดหลัก ๆ ที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสาร การพัฒนา และชุมชนในมิติต่าง ๆ ในชั้นทฤษฎีรวมทั้งการศึกษาวิจัยในประเด็นปลีกย่อยเด่น ๆ ที่มุ่งสู่การแสวงหาความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ 3 ลักษณะดังกล่าว

ความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสารกับการพัฒนา : การสื่อสารเพื่อการพัฒนา ?

หากเราจะพิจารณาพัฒนาการแนวคิดและแนวทางปฏิบัติของเรื่อง “การพัฒนา” ที่เริ่มต้นตั้งแต่ราวทศวรรษ 1960 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันนี้ เราอาจแบ่งยุคสมัยของพัฒนาการดังกล่าวออกได้เป็น 3 ยุคใหญ่ๆ ตามลักษณะของกระบวนทัศน์ (Paradigm) คือ

การสื่อสารเพื่อการพัฒนา
 การสื่อสารเพื่อการพัฒนา
 การสื่อสารเพื่อการพัฒนา

1. **Dominant/Modernization Paradigm** เป็นกระบวนทัศน์หลักที่ปรากฏชัดเจนในช่วงทศวรรษ 1960-1970 และยังคงครอบงำความคิดของคนส่วนใหญ่อยู่จนถึงปัจจุบัน จนบางครั้งเราเรียกกระบวนทัศน์นี้ว่า “กระบวนทัศน์หลัก” โดยกระบวนทัศน์ดังกล่าวเน้นเรื่องการพัฒนาประเทศโลกที่สามให้มีความทันสมัยแบบตะวันตก

2. **Dependency Paradigm** เป็นกระบวนทัศน์ที่โต้แย้งกระบวนทัศน์แรก โดยมีแนวคิดหลักว่า การพัฒนาเพื่อก้าวไปสู่ความทันสมัยเป็นกระบวนการนำเอาประเทศโลกที่สามไปพึ่งพาขึ้นต่อประเทศตะวันตกที่พัฒนาแล้ว ในขณะที่กระบวนทัศน์นี้เชื่อว่าการพัฒนาที่แท้จริงจะเกิดขึ้นได้หากประเทศโลกที่สามปฏิเสธการพึ่งพิงตะวันตก

3. **Alternative / Another Development / Multiplicity Paradigm** เป็นกระบวนทัศน์ที่ก่อตัวในช่วงทศวรรษ 1980 และได้เข้าสู่การยอมรับของคนในปัจจุบัน โดยเรามักเรียกกระบวนทัศน์นี้ว่า “กระบวนทัศน์ทางเลือก” โดยกระบวนทัศน์นี้มีได้ปฏิเสธกระบวนทัศน์หลัก (Dominant Paradigm) จากแบบขาวเป็นดำ เช่นที่ Dependency Paradigm กระทำ หากแต่เป็นการนำเสนอให้มีการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่รากฐานและค่านิยมของการพัฒนากันเลยทีเดียว รวมทั้งยังได้นำเสนอทัศนะใหม่ที่ท้าทายว่า การพัฒนาไม่จำเป็นต้องมีเพียงกระบวนทัศน์เดียวที่ใช้กันอย่าง เป็นสากลทั่วโลก แต่เส้นทางในการพัฒนาของแต่ละท้องถิ่น สังคม และประเทศอาจมีความหลากหลายแตกต่างกันในเชิงเป้าหมาย กระบวนการ และผลที่ได้รับ โดยคำนึงถึงความต้องการของ “คน” ในท้องถิ่นเป็นสำคัญ โดย Jan Servaes (1991) เรียกว่า “กระบวนทัศน์แห่งความหลากหลาย” หรือ Multiplicity Paradigm

เนื่องจากแนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” มิได้มีฐานะเป็นเพียง “แนวคิด” อย่างหนึ่งเท่านั้น หากทว่ายังเป็น

“แนวคิดที่มีวิธีการนำไปสู่การปฏิบัติ” อีกด้วย และในการปฏิบัตินั้น ต้องการเงื่อนไขและกลไกทางสังคมหลายชนิดเข้าไปเกี่ยวข้อง ณ จุดนี้เองที่การสื่อสารรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารระหว่างบุคคลหรือการสื่อสารมวลชนได้ถูกคาดหวังให้เข้ามามีบทบาทและมีส่วนร่วมกับการพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “การสื่อสาร” เป็นกลไกสำคัญหรือเครื่องมือ (Apparatus) ในการสร้างและหนุนเสริมการพัฒนา จนเรามักกล่าวว่า บทบาทของการพัฒนาและการสื่อสารเป็นเสมือน “ลูกพี่” และ “ลูกน้อง” กัน โดยมีการพัฒนาเป็นลูกพี่ และการสื่อสารเป็นลูกน้อง แนวคิดดังกล่าวเป็นที่รู้จักกันดีในนามของ “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” (Development Communication)

การพัฒนาเพื่อประโยชน์ของใคร ?

ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ในปริมณฑลของเรื่อง “การพัฒนา” นั้น ได้มีการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์อยู่ตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลสะท้อนถึงกระบวนทัศน์เรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ที่จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย โดยการเปลี่ยนแปลงในเชิงกระบวนทัศน์ดังกล่าวนำไปสู่การทบทวนคำถามที่ว่า “การสื่อสารเพื่อพัฒนามุ่งเน้นการพัฒนาเพื่อประโยชน์ของใครและเป็นการสื่อสารโดยใคร ถึงใคร”

จากปัญหาการค้นคว้าวิจัยของแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ในกระบวนทัศน์แรกๆ ที่มุ่งความสนใจอยู่ที่พัฒนาประสิทธิภาพและศักยภาพของการสื่อสารสมัยใหม่ให้เอื้ออำนวยประโยชน์ต่อโครงการพัฒนาต่างๆ ในกระบวนทัศน์ชุดหลังๆ ก็เริ่มที่จะตั้งคำถามว่า การสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นเป็นการพัฒนาเพื่อผลประโยชน์ของใคร และเป็นการสื่อสารโดยใครถึงใคร

J. Servaes (1996) ได้ประมวลข้อสรุปเกี่ยวกับแนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” และเรื่อง “การสื่อสาร” เอาไว้หลายประการ แต่ที่เกี่ยวข้องกับเป้าหมายของการ

พัฒนาโดยตรง คือ ชุมชน โดยเขาเชื่อว่าหน่วยของการวิเคราะห์ในการศึกษาเรื่องการ “สื่อสาร” และการพัฒนาไม่ควรยึดติดเฉพาะหน่วย “ระดับโลก” เท่านั้น แต่ควรผนวกรวมการสื่อสารระดับกลุ่มคนในหมู่บ้าน ระดับหมู่บ้าน ระดับเครือข่ายหมู่บ้านเข้าไว้ด้วย โดยมุ่งเน้นการวิเคราะห์แบบองค์รวมและถือเอาปัญหาของชุมชนเป็นตัวตั้ง (Problem-oriented Approach) นอกจากนี้ยุทธศาสตร์การพัฒนาควรเน้นลักษณะเชิงโครงสร้างและเน้นระดับนโยบาย เช่น การคืนอำนาจสู่ประชาชนเพื่อกำหนดชะตากรรมของชุมชนเอง ซึ่งการดำเนินงานดังกล่าวต้องใช้นโยบายการพัฒนาแบบกระจายอำนาจ (Decentralization)

การเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์ในการพัฒนาจาก “ระดับโลก” หรือ “ระดับชาติ” มาสู่ระดับ “หมู่บ้าน” และ “ชุมชน” ซึ่งเน้นการพัฒนาปัจเจกบุคคลที่มีความเป็นรูปธรรม(มากกว่า) และตัว “ชุมชน” ที่มีความเป็นนามธรรม(มากกว่า) ได้ฉายชัดให้เห็นถึงเป้าหมายของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาว่าเป็นการพัฒนาเพื่อประโยชน์ของคนในชุมชน โดยชุมชน และเพื่อชุมชนเอง

โฉมหน้าของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาควรจะเป็นอย่างไร และการสื่อสารดังกล่าวควรมีบทบาทต่อการพัฒนาอย่างไร

ไม่ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์ในการพัฒนาไปในรูปแบบใดก็ตาม จุดร่วมของทุกกระบวนทัศน์การพัฒนาต่างก็มีทำที่อย่างเดียวกันต่อเรื่องบทบาทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา กล่าวคือ ทุกกระบวนทัศน์เห็นความสำคัญของการสื่อสารในด้านการเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสื่อสารเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ส่งผลต่อความสำเร็จ/ล้มเหลวของการพัฒนาเลยทีเดียว

F. Berrigan (1979) ได้ย้อนกลับไปทบทวนโฉมหน้าและบทบาทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา

ตั้งแต่ยุคสมัยกระบวนทัศน์แรกๆ สถานการณ์ของประเทศด้อยพัฒนาในสายตาของนักพัฒนาแนวทันสมัยนิยม (Modernization) ก็คือ สภาพของสังคมส่วนใหญ่ยังเป็นสังคมชนบทที่ห่างไกลจากศูนย์กลางความเจริญและขาดแคลนบริการสาธารณะที่จำเป็นต่อชีวิต ในขณะที่ระยะทางและการคมนาคมยังเป็นอุปสรรคต่อการนำเอาความช่วยเหลือจากภายนอกเข้าไป การสื่อสารผ่านสื่อประเภทต่างๆ ดูจะเป็นวิธีการที่รวดเร็วที่สุดและเสียค่าใช้จ่ายน้อยที่สุดในการนำความคิดใหม่ๆ เข้าไปสู่ชนบทที่ยังขาดผู้เชี่ยวชาญสาขาต่างๆ โดย Berrigan ได้สันนิษฐานภายใต้กระบวนทัศน์ความทันสมัยนิยมว่า “สื่อมวลชน” เป็นสื่อที่มีศักยภาพในการตอบสนองความต้องการการพัฒนาเพื่อก้าวสู่ความทันสมัยได้อย่างดีที่สุด นอกจากนั้นเขายังตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับกระบวนการและจุดอ่อนของรูปแบบการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาในยุคแรกดังนี้ คือ

1) ข่าวสารนั้นจะไหลจากเมืองหลวงส่วนกลางไปสู่บริเวณชนบทรอบนอก และส่วนใหญ่มักไม่มีช่องทางที่จะให้ประชาชนแสดงความคิดเห็นป้อนกลับมา (Feedback)

2) ทิศทางการไหลของข่าวสารจะเป็นแบบทางเดียว (One-way) คือ ไหลจากส่วนกลางไปสู่รอบนอก ไหลจากข้างบนไปสู่ข้างล่าง เช่น การประชุมของชาวบ้านกับเกษตรกรตำบล ก็จะมีแต่การบรรยายของเกษตรกรตำบลเท่านั้น

3) ในการสร้างเนื้อหาสารนั้น มักไม่ค่อยมีการคำนึงถึงความเชื่อ วิถีชีวิตและทัศนคติของกลุ่มผู้รับสาร ตัวอย่างเช่น ในสังคมไทยการห้ามชาวบ้านภาคอีสานกินอาหารดิบเพราะจะทำให้เป็นโรคพยาธิ โดยไม่ได้ศึกษาถึงวัฒนธรรม ประเพณีหรือวิถีชีวิตในอดีตของชาวบ้าน อันส่งผลให้ชาวบ้านคัดค้านในใจว่า ตั้งแต่บรรพบุรุษของชาวอีสานก็เคยกินอาหารดิบกันมาจนเป็นประเพณีแล้ว ก็ไม่จะเป็นปัญหาอะไร ความแตกต่างในเรื่องการรับรู้ปัญหาระหว่าง “เจ้าหน้าที่พัฒนาของรัฐ”

กับ “ชาวบ้าน” ทำให้เนื้อหาการสื่อสารที่จะโน้มน้าวชาวบ้านให้เลิกกินอาหารดิบสัมผัสและเจ้าหน้าที่พัฒนาที่มักโทษว่าสาเหตุดังกล่าวมาจากชาวบ้านที่ตกอยู่ในวงจรอุบาทว์แห่ง “ใจ-จน-เจ็บ” มากกว่าที่จะมองว่าเนื้อหาดังกล่าวไม่ได้ “สื่อ” หรือตอบคำถามของชาวบ้านได้ชัดเจน

4) วิธีการสร้างสารถูกกำหนดจากผู้ผลิตกลุ่มเล็ก ๆ กลุ่มหนึ่งที่อยู่นอกชุมชนแต่ฝ่ายเดียว และวิธีการผลิตเนื้อหาสาระไม่ได้มีการสำรวจความต้องการว่าผู้รับสารต้องการข่าวสารแบบไหน จากการดำเนินการดังกล่าวทำให้เป็นการยากที่เนื้อหาสาระที่ผ่านวิธีการผลิตจากบนลงล่างเช่นนี้จะตอบสนองความต้องการของประชาชนได้

5) ท่วงทำนองของการสื่อสารมักมุ่งเน้นการบอก/ การแจ้งข่าวสารและการอบรมสั่งสอนที่ฝ่ายผู้ส่งสารซึ่งคิดว่า “ตนเองเป็นผู้รู้ทั้งหมด” และส่งข่าวสารไปยังผู้รับสารซึ่งถูกมองว่า “ไม่รู้อะไรเลย” มิใช่ท่วงทำนองของการแลกเปลี่ยนความรู้ข่าวสารและทัศนคติระหว่างฝ่ายต่าง ๆ ที่รวมอยู่ในกระบวนการสื่อสาร

เพื่อให้เห็นภาพที่เปลี่ยนแปลงไปได้อย่างชัดเจน J.Servaes (1996) ได้เปรียบเทียบทั้งองค์ประกอบของการพัฒนาและการสื่อสารระหว่างกระบวนทัศน์หลัก (Dominant Paradigm) และกระบวนทัศน์ทางเลือก (Alternative Paradigm) เอาไว้ดังนี้

เกณฑ์	Dominant Top to Bottom	Alternative Bottom to Top
แหล่งข่าวสาร	กลุ่มผู้ปกครอง / กลุ่มชนชั้นสูง	คนทุกกลุ่มในสังคม
สื่อ	อยู่ภายใต้การผูกขาดเป็นเจ้าของของกลุ่มเล็ก ๆ ไม่กี่กลุ่ม/มีอยู่รูปแบบเดียว	มีรูปแบบหลากหลาย มีลักษณะการเป็นเจ้าของหลายแบบ
โครงสร้าง	มีลำดับชั้นทำงานแบบข้าราชการ	เป็นการสื่อสารแนวนอน มีลักษณะเสมอภาค
การผลิต	ต้องได้มาตรฐาน ทำเป็นกิจวัตร ถูกควบคุมในทุกขั้นตอนการผลิต	ผู้ผลิตมีเสรีภาพและใช้ความคิด ริเริ่มสร้างสรรค์ได้เต็มที่
เนื้อหาและอุดมการณ์	ถูกคัดเลือกและถูกตัดสินจาก “ข้างบน” เป็นไปในลักษณะทางเดียวกันหมด	มีเนื้อหาที่หลากหลายนานาทัศนะ และถูกตัดสินจาก “ข้างล่าง”
ผู้รับสาร	Passive ต้องฟังพาข่าวสาร สามารถถูกทำให้มีทัศนคติคล้าย ๆ กันไปหมด	Active รับสารอย่างหลากหลาย และมีปฏิกิริยาตอบโต้ มีความแตกต่างระหว่างกลุ่มต่างๆ
ผลกระทบ	สื่อสร้างผลกระทบได้อย่างมาก และเป็นไปตามที่ผู้มีอำนาจในสังคมต้องการ	ผลกระทบมีหลายรูปแบบ ไม่แน่นอน ไม่อาจคาดเดาผลกระทบที่จะเกิดได้อย่างแน่นอน

คุณลักษณะของการสื่อสารชุมชน (Community Communication)

การสื่อสารชุมชนเป็นชื่อที่นิยมเรียกรูปแบบของการสื่อสารภายใต้กระบวนการทัศนแบบทางเลือก¹ ซึ่งมีจุดเน้นที่สำคัญ ดังนี้

1) การสื่อสารแบบสองทาง (Two-way Communication) ที่ผู้ส่งสารและผู้รับสารสามารถมีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน (Interactivity) กันอยู่ตลอดเวลาทั้งในลักษณะเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการก็ได้ ลักษณะการสื่อสารแบบสองทาง ทำให้สถานะของผู้ส่งและผู้รับไม่ตายตัว แต่จะมีการผลัดเปลี่ยนบทบาทอยู่ตลอดเวลา

2) ทิศทางการไหลของข่าวสาร (Flow of Information) ในขณะที่ทิศทางการไหลของข่าวสารภายใต้กระบวนการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบกระแสหลักนั้นเป็นไปอย่างจำกัด คือ มีการไหลจากเบื้องบน(เจ้าหน้าที่รัฐ) ไปสู่เบื้องล่าง(ประชาชน)เท่านั้น แต่การสื่อสารชุมชนนั้นการหลังไหลของข่าวสารจะมีทิศทางที่หลากหลาย กล่าวคือ ข้อมูลข่าวสารสามารถหลังไหลมาจากทุกทิศทุกทาง ทั้งจากบนลงล่าง (Top-down) แบบล่างสู่บน (Bottom-up) และแบบแนวนอน (Horizontal) ดังนั้นข่าวสารจึงอาจจะไหลจากนักวางแผนพัฒนาไปสู่ชาวบ้าน จากสื่อมวลชนไปสู่ผู้รับสารในชนบท ในเวลาเดียวกัน ชาวบ้านอาจจะส่งข่าวสารขึ้นไปยังเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือมีการแลกเปลี่ยนติดต่อส่งข่าวสารระหว่างกลุ่มชาวบ้านด้วยกัน (ในวงการพัฒนาชุมชนของไทยในปัจจุบัน เริ่มคุ้นเคยกับแนวทางการปฏิบัติที่เรียกว่า “การสร้างเครือข่ายชุมชน” “การศึกษาดูงานจากกลุ่มชาวบ้าน” ด้วยกันเอง)

นอกจากนั้น เราพิจารณาการไหลของข่าวสารโดยอาศัยขอบเขตของชุมชนเป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ อาทิ Pavelka (1978) กำหนดเรื่อง “ขอบเขตภายในชุมชน” และ “ขอบเขตภายนอกชุมชน” เป็นเกณฑ์ในการวิเคราะห์ทิศทางการไหลของข่าวสาร โดยเราแบ่งทิศทางการไหลของข่าวสารเป็น 3 ทิศทาง คือ การไหลของข่าวสารจากสื่อภายนอกเข้ามาสู่ชุมชน การสื่อสารเรื่องราวของชุมชนออกไปยังบุคคลภายนอก และการสื่อสารเพื่อกระตุ้นให้เกิดการสื่อสารภายในชุมชนกันเอง อันจะนำไปสู่การยกระดับสมาชิกในชุมชนด้านความตระหนักต่อปัญหา ความต้องการและการแสดงความเป็นตัวตนของชุมชน

3) เป้าหมายของการสื่อสารชุมชน (Purpose) มีวิธีการและแง่มุมหลายแง่มุมที่จะกำหนดเป้าหมายของการสื่อสารเพื่อชุมชน ตัวอย่างเช่น

3.1) การกำหนดเป้าหมายโดยการใช้ระดับผู้เกี่ยวข้องเป็นเกณฑ์การสื่อสารชุมชน มีเป้าหมายด้านกลุ่มผู้เกี่ยวข้องในระดับต่าง ๆ ดังนี้

3.1.1) ระดับชุมชน เป็นการสื่อสารที่มีเป้าหมายเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของชุมชน

3.1.2) ระดับหน่วยงานนอกชุมชน เป็นการสื่อสารที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงองค์กรหรือหน่วยงานภายนอกที่เกี่ยวข้องกับด้านการพัฒนาและการสื่อสาร

¹ เราอาจพบการเรียกชื่อการสื่อสารและการพัฒนาภายใต้กระบวนการทัศนแบบทางเลือก โดยใช้ชื่อที่แตกต่างกัน อาทิ Alternative Communication, Participatory Media, Popular Communication หรือ Community Communication

3.1.3) ระดับสังคมส่วนรวม เป็นการสื่อสารที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมในระดับกว้าง

3.2) การกำหนดเป้าหมายโดยสอดคล้องกับทิศทางการไหลของข่าวสาร ในแง่มุมนี้อาจกำหนดเป้าหมายของการสื่อสารชุมชนได้เป็น 3 เป้าหมายย่อย คือ

3.2.1) การถ่ายทอดข่าวสารข้อมูล และโน้มน้าวชักจูงใจ อันมักได้แก่ ทิศทางการไหลของข่าวสารจากบนลงล่าง (อย่างไรก็ตาม ทิศทางการไหลแบบอื่นๆ ก็ใช้เป้าหมายนี้ได้เช่นกัน)

3.2.2) การแสดงออกถึงความเป็น "ตัวตน" ของชุมชน (Community Self-expression) โดยในที่นี้หมายถึงการแสดงออกเกี่ยวกับความต้องการของชุมชนไปจนกระทั่งถึงการแสดงออกซึ่งสิทธิ ศักดิ์ศรี ภูมิปัญญาของชุมชนด้วย

3.2.3) การพัฒนาความเป็นตัวเองของปัจเจกบุคคล (Development of the Individual's Self) ในหน่วยที่เล็กลงกว่าชุมชน การสื่อสารชุมชนจะทำหน้าที่คล้ายๆ เป็นเวทีแห่งการศึกษาเรียนรู้ที่ช่วยให้ศักยภาพของปัจเจกบุคคลได้พัฒนาสร้างสรรค์อย่างเต็มที่

(4) การสื่อสารที่เกิดขึ้นและดำเนินการเพื่อตอบสนองความต้องการของประชาชน (Need-oriented)

ซึ่งสอดคล้องกับคุณลักษณะประการสำคัญของกระบวนการพัฒนาแนวใหม่แทนการพัฒนาที่แต่เดิมเคยตอบสนองความต้องการของรัฐเป็นหลัก

(5) หน้าที่ของการสื่อสารโดย Windahl และคณะ (1992) ระบุว่าหน้าที่ของการสื่อสารชุมชนน่าจะประกอบด้วย

5.1) หน้าที่ในการแสดงออก (Expressive Function) คือ ทั้งบุคคลและกลุ่มสามารถแสดงความเป็นตัวของตัวเองออกมาเพื่อที่จะสร้างเอกลักษณ์ของตนเองได้

5.2) หน้าที่ทางสังคม (Social Function) คือ การเข้าไปมีส่วนร่วมในการสื่อสารเพื่อจะสร้างความรู้สึกร่วมเป็นชุมชนเดียวกัน

5.3) หน้าที่ในการให้ข้อมูลข่าวสาร (Information Function) อันเป็นหน้าที่พื้นฐานของการสื่อสารโดยทั่วไป หากทว่าในการสื่อสารชุมชนนั้น ทิศทางการไหลของข่าวสารต้องเป็นไปอย่างรอบด้านดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ดังนั้น ผู้เข้าร่วมกระบวนการสื่อสารทุกคนจึงได้แลกเปลี่ยนข้อมูลและความรู้เพื่อยกระดับความเข้าใจและความรู้ในเรื่องการสื่อสารและทักษะการถ่ายทอดไปยังบุคคลอื่นที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการพัฒนาชุมชน

5.4) หน้าที่ในการควบคุมการปฏิบัติการ (Control Activation Function) การสื่อสารจะเป็นช่องทางนำไปสู่การปฏิบัติเพื่อปรับปรุงหรือแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นของบุคคลและชุมชนได้ เนื่องจากการสื่อสารชุมชนมีลักษณะ

เป็นการสื่อสารแบบสองทางที่มีขั้นตอนของปฏิกริยาป้อนกลับ (Feedback)

นอกเหนือจากคุณลักษณะที่กล่าวมาแล้วนี้ *Bernigan (1979)* ได้เพิ่มเติมคุณสมบัติบางประการที่การสื่อสารชุมชนน่าจะมี คือ

(6) สื่อของชุมชนเน้นการปรับปรุงสื่อให้เหมาะสมสำหรับประโยชน์การใช้งานของชุมชน ไม่ว่าชุมชนจะตั้งวัตถุประสงค์การใช้เอาไว้เช่นใดก็ตาม

(7) สื่อชุมชนต้องเป็นสื่อที่คนในชุมชนสามารถเข้าถึง (Access) ได้ตลอดเวลา เพื่อนำไปใช้เพื่อหาข่าวสาร เพื่อความรู้หรือเพื่อความบันเทิง

(8) สื่อชุมชนเป็นสื่อที่ชุมชนต้องเข้ามามีส่วนร่วม (Participates) ในหลาย ๆ บทบาท ไม่ว่าจะเป็นผู้วางแผนการใช้สื่อ ผู้ผลิต ผู้แสดง ฯลฯ

(9) สื่อชุมชนต้องเป็นสื่อที่แสดงออกของชุมชน มิใช่เป็นสื่อเพื่อชุมชน ซึ่งหมายความว่า ตัวตนของชุมชนที่จะแสดงออกไปนั้นต้องมาจากการกำหนดของชุมชนเอง มิใช่เป็นผู้อื่นมาทำให้ชุมชน

(10) สื่อชุมชนจะปรับเปลี่ยนลักษณะของการเป็นเครื่องมือถ่ายทอดข่าวสารจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง มาเป็นเวทีสำหรับแลกเปลี่ยนข่าวสารและทัศนคติของคนทุกคน

ในกรณีของไทย มีนักวิชาการไทยได้รวบรวมคุณลักษณะที่สำคัญๆ ที่ครอบคลุมองค์ประกอบย่อยของการสื่อสารทั้ง 4 ลักษณะ คือ S-M-C-R ว่าควรมีลักษณะดังต่อไปนี้ คือ

1) ระดับความยาก-ง่ายของสื่อ ต้องเหมาะสมกับระดับและความสามารถในการรับสารของชาวบ้าน โดยเฉพาะในกรณีที่เป็นสื่อสิ่งพิมพ์ ต้องคำนึงความสามารถในการอ่านของชาวบ้าน

2) ประเภทของเนื้อหาของสื่อ ต้องเป็นเรื่องที่เน้นหนักลงไปปัญหาเร่งด่วนหรือปัญหาในชีวิตประจำวันของคนในสังคมนั้น ๆ

3) กลุ่มเป้าหมาย สื่อแต่ละชนิดควรจัดทำขึ้นสำหรับกลุ่มเป้าหมายเฉพาะ

4) วิธีการนำเสนอสื่อควรนำเสนอสิ่งที่เป็นปัญหาหรือสภาพที่ก่อให้เกิดปัญหา แล้วเสนอแนะหรือกระตุ้นให้ผู้รับสารช่วยกันคิดแก้ไขปัญหาดังกล่าว

5) ความเกี่ยวพันของเนื้อหา เนื้อหาของสื่อควรเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประสบการณ์และชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้าน

6) บทบาทของสื่อ สื่อจะต้องมีส่วนช่วยผลักดันให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ประสบการณ์ และมีการทำกิจกรรมอย่างต่อเนื่อง

7) ความน่าสนใจ สื่อต้องมีลักษณะง่าย ๆ แต่น่าสนใจ และดึงดูดความสนใจโดยอาศัยภาพและเสียงเป็นตัวดึงดูดความน่าสนใจ

8) ความเกี่ยวข้องกับผู้รับ สื่อควรจะมีส่วนที่ช่วยให้ผู้รับสารสามารถประเมินตนเองได้ ตัวอย่างเช่นหลังจากที่นำเสนอปัญหาและสาเหตุของปัญหาแล้ว อาจจะมีส่วนของเนื้อหาที่ตั้งคำถามว่า ผู้รับสารเป็นส่วนใดของสาเหตุปัญหา เป็นต้น

การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม (Participatory Communication)

ในการทบทวนความล้มเหลวของการพัฒนาที่ใช้กระบวนการที่เน้นความทันสมัยนิยม (Modernization Participation) นั้น พบว่า สาเหตุประการหนึ่งที่ดูจะเป็นสาเหตุเบื้องต้นอันนำไปสู่สาเหตุอื่นๆ ก็คือ ในแบบจำลองการพัฒนาดังกล่าว ประชาชนผู้เป็นเป้าหมายของการพัฒนาไม่ได้เข้ามามีส่วนร่วมของการพัฒนา

ดังนั้น ในการปรับปรุงแนวคิดเรื่องการพัฒนา แนวคิดใหม่ๆ บางแนวจึงได้ถูกประเด็นเรื่อง “การมีส่วนร่วม” ขึ้นมาเป็นประเด็นหลัก ที่เรียกว่า “การสื่อสารแบบประชาชนมีส่วนร่วม” ในส่วนที่เกี่ยวกับการสื่อสารชุมชนนั้น อาจกล่าวได้ว่า การสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเป็นรูปแบบหนึ่งที่สำคัญของการสื่อสารชุมชน ในที่นี้ เราจึงจะพิจารณาแนวคิดนี้โดยละเอียด ดังนี้

(1) ที่มาของแนวคิดเรื่อง “การมีส่วนร่วม”

จากประวัติการณ์การมีชีวิตสาธารณะในโลกตะวันตกที่มักถอยหลังไปเริ่มต้นในยุคสมัยของกรีก ในครั้งกระนั้น ผู้ที่เป็น “พลเมือง” (Citizen) ของรัฐกรีกสามารถที่จะไปมีส่วนร่วมแบบโดยตรง (Direct Participation) ในเรื่องการตัดสินใจประเด็นสาธารณะได้ทุกเรื่อง (Public Issues) ด้วยการเปิดอภิปราย ชี้แจงให้ข้อมูล และตัดสินใจออกเสียงลงคะแนน ที่เรียกว่าเป็นรูปแบบ “ประชาธิปไตย” อย่างไรก็ตาม เมื่อสังคมสมัยใหม่มีขนาดใหญ่ขึ้น รูปแบบประชาธิปไตยแบบโดยตรงนั้นจึงเป็นไปได้ ดังนั้น จึงเกิดรูปแบบของ “ประชาธิปไตยแบบผ่านตัวแทน” (Representative Democracy) โดยที่คนส่วนใหญ่จะทำการเลือก “ตัวแทน” ของตนไปดำเนินการตัดสินใจในประเด็นสาธารณะ

ในขั้นต่อมา การใช้ประชาธิปไตยแบบผ่านตัวแทนได้ก่อให้เกิดปัญหาตามมาหลายประการ เช่น เมื่อประชาชนได้คัดเลือกตัวแทนของตนไปเพียงครั้งเดียว แต่ผู้แทนดังกล่าวจะไปทำการตัดสินใจในทุกรื่องแทนประชาชนภายในช่วงระยะเวลาหนึ่งๆ ที่ตกลงกันเอาไว้ (เช่น 4 ปี , 5 ปี) แต่ในทางปฏิบัติแล้ว บ่อยครั้งที่ผู้แทนไม่สามารถจะตัดสินใจแทนประชาชนไปได้หมดทุกเรื่อง นอกจากนั้น ประชาชนยังขาดกลไกในการควบคุมตัวแทนของตนเอง เช่น ไม่มีอำนาจบังคับให้ผู้แทนตัดสินใจตามความต้องการของประชาชนหรือผู้แทนอยู่ห่างไกลจากชุมชน และในท้ายที่สุด เมื่อระบบการเมือง การปกครองพัฒนารูปแบบที่ซับซ้อนขึ้น เช่น การตั้งพรรคการเมือง การตัดสินใจของผู้แทนก็

อาจถูกกดดันจากพลังอื่นๆ เช่น นโยบายพรรค แทนที่จะโน้มไปตามความประสงค์ของประชาชน

ดังนั้น ในยุคสมัยปัจจุบัน จึงเริ่มเกิดคำถามต่อการใช้รูปแบบประชาธิปไตยแบบตัวแทนแต่เพียงรูปแบบเดียวว่าเป็นรูปแบบที่ใช้งานได้อย่างเหมาะสมหรือไม่สำหรับการปกครองระบอบประชาธิปไตย และคำตอบที่แน่ชัดแล้วก็คือ ไม่เหมาะสมและอาจจะไม่เพียงพออย่างแน่นอน ดังนั้นจึงเริ่มการเปลี่ยนแปลงในด้านต่างๆ อาทิ การหันกลับไปสู่ขบวนการประชาธิปไตยแบบทางตรงอีกครั้งหนึ่ง เช่น การเดินขบวนประท้วงของประชาชนกลุ่มต่างๆ การรวมตัวนัดหยุดงาน การยื่นจดหมายเปิดผนึก ฯลฯ

นอกจากนั้นยังเกิดแนวคิดเรื่องประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม (Participatory Democracy) โดยทุกฝ่ายหันหน้าเข้าหากันร่วมกำหนดทิศทางในการพัฒนาและร่วมกันรับผิดชอบในการทำให้เกิดผลในเชิงรูปธรรม

ดังนั้นในท่ามกลางรูปแบบอันหลากหลายของประชาธิปไตยแบบทางตรงเช่นนี้ การสื่อสารเป็นช่องทางที่สำคัญช่องทางหนึ่งที่จะเอื้ออำนวยให้เกิดประชาธิปไตยแบบทางตรงควบคู่ไปกับประชาธิปไตยผ่านตัวแทนและประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม ซึ่งการสื่อสารรูปแบบที่จะทำหน้าที่ดังกล่าวได้ก็ต้องเป็นการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมเช่นกัน

(2) เป้าหมายของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

หากกล่าวเฉพาะในระดับของชุมชนแล้ว เป้าหมายของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมน่าจะมีดังต่อไปนี้

- 2.1) การกระตุ้นให้ชุมชนมองเห็นคุณค่าของตนเอง เช่น การนำเอาภูมิปัญญาของชาวบ้านมาเผยแพร่ในวงกว้าง
- 2.2) การสร้างความมั่นใจให้กับชาวบ้านที่เข้ามามีส่วนร่วมและเพื่อให้เห็นคุณค่า

ความคิดและความเชื่อของเขา ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการนำเอาแนวคิดเรื่องเศรษฐกิจแบบพอเพียงมาเผยแพร่ในวงกว้างและคนทั่วไปให้การยอมรับผ่านการแสดงทัศนะผ่านสื่อ (เป็น Feedback) ก็จะทำให้ชุมชนมีความมั่นใจในคุณค่าของตนเอง

- 2.3) การพิสูจน์ความเชื่อของชุมชนที่เคยคิดว่าตนเองไม่สามารถใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ซับซ้อนได้ การเข้าร่วมฝึกฝนอบรมการผลิตสื่อจะพิสูจน์ให้ชาวบ้านเห็นว่าพวกเขาสามารถใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ได้หากมีโอกาส
- 2.4) การสร้างทักษะในการสร้างสื่อให้กับชุมชนเพื่อเป็นช่องทางที่ชุมชนจะส่งข่าวสารออกไปจากจุดยืน มุมมองและทัศนะของตนเอง
- 2.5) การแสดงความรู้สึก ปัญหา วิธีการวิเคราะห์ปัญหา รวมทั้งวิธีการแก้ปัญหาจากทัศนะของชุมชน
- 2.6) ผลจากการสื่อสารของชุมชนที่อาจจะเกิดจากการริเริ่มของบางส่วนเลี้ยวของชุมชนหรือจากชุมชนใดชุมชนหนึ่ง จะช่วยกระตุ้นสติสัมปชัญญะและความรับผิดชอบให้กับสมาชิกในชุมชนหรือชุมชนอื่นๆ เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้น ทั้งนี้เราต้องยอมรับว่า ผลจากการใช้กระบวนการพัฒนาแบบบนลงล่างนั้นไม่เพียงแต่จะไม่ได้ผลตามที่คาดหวังเอาไว้เท่านั้น หากทว่ายังทิ้งร่องรอยแห่งความสูญเสียในเชิงภูมิปัญญาและวัฒนธรรมเอาไว้ด้วย กล่าวคือ ชาวบ้านจะเกิดวัฒนธรรมแห่งการ

พึ่งพา การรอคอยความช่วยเหลือจากภายนอก และไม่เชื่อมั่นว่าตนเองจะแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้ด้วยความสามารถของตนเอง

- 2.7) สกัดส่วนสาระของสื่อ เนื่องจากเนื้อหาของการสื่อสารชุมชนเน้นเรื่องราวที่มีสาระประโยชน์ต่อชีวิตของชุมชนเอง ดังนั้นสื่อประเภทนี้จึงช่วยเพิ่มสัดส่วนของการสร้างสื่อที่มีสาระให้แก่ชุมชนให้มีปริมาณเพิ่มมากขึ้นเพื่อถ่วงดุลกับการสื่อสารที่มุ่งเน้นแต่ความบันเทิงและการหลีกหนีปัญหา (Escapist) ที่สื่อจากภายนอกอัดฉีดเข้าไปในชุมชน

(3) การมีส่วนร่วมในองค์ประกอบของการสื่อสาร

จากต้นกำเนิดแนวคิดการพัฒนาเรื่องการเมืองการมีส่วนร่วม ในระยะแรกๆ มีการนำแนวคิดนี้มาแรงค์ใช้ในทางปฏิบัติ เนื่องจากการรับรู้และความเข้าใจร่วมต่อแนวคิดดังกล่าวยังไม่ชัดเจน จึงเกิดการปฏิบัติที่แตกต่างกันและถึงกับมีการปฏิบัติที่เบี่ยงเบนออกไปจากเป้าหมายเดิม เช่น มีการแรงค์ว่าในการทำโครงการพัฒนาชนบทนั้น ต้องให้ชาวบ้านมีส่วนร่วมด้วยการนำเงินทองและแรงงานเข้ามามีส่วนร่วม แต่ในขั้นตอนอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นการวางแผน การจัดการ การดำเนินงาน การแบ่งผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นยังอยู่ในอำนาจของเจ้าหน้าที่รัฐเหมือนเดิม

สำหรับเรื่องการเมืองการมีส่วนร่วมในการสื่อสารก็อาจจะมีปัญหาเช่นเดียวกัน กล่าวคือมีระดับต่างๆ ที่แตกต่างกันไปของการเข้ามามีส่วนร่วมของการสื่อสาร ปัจจัยที่จะเข้ามามีส่วนกำหนดระดับความมากน้อยของการมีส่วนร่วมนั้น จะเกี่ยวข้องกับองค์ประกอบของการสื่อสารดังนี้

- 3.1) เป้าหมายของการสื่อสารได้กำหนดให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในระดับใด เช่น ในระดับเข้ามาร่วมแสดง ระดับเป็นผู้รับสารที่คอยป้อนปฏิกิริยาย้อนกลับ (Feedback) ระดับวางนโยบาย ฯลฯ
- 3.2) ลักษณะการมีปฏิสัมพันธ์สองทางแบบโต้ตอบกันของการสื่อสารยิ่งการสื่อสารที่เอื้ออำนวยให้มีลักษณะตอบโต้กันอยู่ตลอดเวลามากขึ้นเท่าใด โอกาสที่ชุมชนจะเข้ามามีส่วนร่วมก็ยิ่งจะมีมากขึ้นเท่านั้น
- 3.3) ใครคือผู้ส่งสาร โอกาสที่คนส่วนใหญ่ในชุมชนจะได้เข้ามาเป็นผู้ส่งสารมีมากน้อยและทั่วถึงหรือไม่ หรือเมื่อเปรียบเทียบระหว่างนักสื่อสารมวลชนอาชีพ เจ้าหน้าที่รัฐ และชาวบ้าน สัดส่วนที่จะได้เป็นผู้ส่งสารเป็นอย่างไรบ้าง (ตัวอย่างในกรณีของสื่อมวลชนก็เช่น บรรดารายการ News & Talks นั้น ตัวแทนชุมชนได้มีโอกาสเป็นผู้ส่งสารหรือไม่)
- 3.4) ประเภทของเนื้อหาสาร เป็นเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสภาพความเป็นจริงของชุมชนหรือเปล่า ตัวอย่างเช่น ปัจจุบันนี้แม้ในโทรทัศน์จะมีรายการประเภทวิเคราะห์ข่าวและสถานการณ์ปัจจุบัน แต่ทว่าเนื้อหาทั้งหมดยังคงเป็น “วาระแห่งชาติ” เป็นส่วนใหญ่ โอกาสที่ประเด็นท้องถิ่นจะได้เข้าไปเป็นเนื้อหาในสื่อมวลชนยังมีอยู่น้อย นอกจากนั้นวิธีการนำเสนอเนื้อหา หากมีลักษณะของการเสวนาแลกเปลี่ยนทัศนะซึ่งกันและกัน (Dialogue) เพื่อแสวงหาความร่วมมือจากหลายฝ่าย (Collaboration) และก่อให้เกิดการตัดสินใจโดยกลุ่ม (Group Decision Making) ก็จะทำให้การมีส่วนร่วมมีโอกาสมากขึ้น
- 3.5) ประเภทของช่องทาง/สื่อ โดยหลักการทั่วไปแล้ว สื่อขนาดเล็ก เช่น สื่อเฉพาะกิจจะเปิดโอกาสให้ชุมชนมีส่วนร่วมได้มากกว่าสื่อมวลชน สื่อที่ชาวบ้านคุ้นเคย เช่น สื่อประเพณี ก็จะเอื้ออำนวยให้ชาวบ้านเข้าร่วมได้ง่ายกว่าสื่อสมัยใหม่ที่แปลกหน้า อย่างไรก็ตาม นี่ก็มิได้หมายความว่าปิดโอกาสโดยสิ้นเชิงสำหรับสื่อสมัยใหม่หรือสื่อที่มีขนาดใหญ่เช่นสื่อมวลชน เพียงแต่มีข้อพึงตระหนักถึงความยากง่ายในการเข้ามีส่วนร่วมของสื่อประเภทต่าง ๆ และการค้นคิดสร้างสรรค์กิจกรรมและช่องทางแบบใหม่ที่จะอำนวยความสะดวกในการเข้ามีส่วนร่วมของประชาชน
- 3.6) ผู้รับสารและการมีปฏิกิริยาป้อนกลับ (Feedback) สำหรับการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมนั้นจะมีความเชื่อพื้นฐานที่เกี่ยวข้องกับผู้รับสารที่แตกต่างไปจากการสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสหลักโดยสิ้นเชิง กล่าวคือ การสื่อสารชุมชนเชื่อว่า ผู้รับสารนั้นมิใช่ผู้ที่ว่างเปล่าและไม่รู้อะไรเลยเกี่ยวกับเนื้อหาสารที่จะสื่อไป แต่ผู้รับสารเป็นผู้มีความรู้เพียงแต่ความรู้ของผู้รับสารอาจจะเป็นความรู้คนละชุดที่แตกต่างจากที่ผู้ส่งสารคิดเอาไว้นอกจากนั้นวิธีการรับสารของประชาชนก็มิได้เป็นอย่างเฉื่อยชา หากทว่าเป็นไปอย่างกระตือรือร้น และประชาชนผู้รับสารมักจะมีปฏิกิริยาป้อนกลับสู่ผู้ส่งสาร ทั้งแบบที่เป็น

ทางการหรือไม่เป็นทางการ ประจักษ์พยานที่เห็นได้อย่างชัดเจนในกรณีนี้เนื้อหาสื่อ่นั้นมีความผูกพันใกล้ชิดกับประชาชน เช่น การพูดคุยหลังจากดูละครโทรทัศน์แล้ว ดังนั้น ไม่ว่าชุมชนจะเข้ามามีส่วนร่วมกับการสื่อสารในระดับใดก็ตาม การจัดช่องทางสำหรับปฏิกริยาป้อนกลับก็เป็นปัจจัยที่จำเป็นอย่างขาดไม่ได้ของการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม

(4) ระดับการมีส่วนร่วม

เนื่องจากการมีส่วนร่วมในการสื่อสารของชุมชนนั้นกระทำได้ในหลายระดับ ในที่นี้ จะขอจัดแบ่งระดับการมีส่วนร่วมของชุมชนเอาไว้ 3 ระดับ โดยเรียงลำดับจากระดับที่น้อยที่สุดไปจนถึงมากที่สุดดังนี้

- 4.1) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้รับสาร/ผู้ใช้สาร (Audience/Receiver/User)
- 4.2) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้ส่ง/ผู้ผลิต/ผู้ร่วมผลิต/ผู้ร่วมแสดง (Sender/Producer/Co-producer/Performance)
- 4.3) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้วางแผนและกำหนดนโยบาย (Policy Maker/Planner)

การมีส่วนร่วมในแต่ละระดับนี้จะเรียกร่องประเภทของกิจกรรมและเงื่อนไขต่าง ๆ แตกต่างกันดังที่จะกล่าวถึงในรายละเอียดดังนี้

4.1) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้รับสาร/ผู้ใช้สาร

เป็นขั้นตอนของการมีส่วนร่วมในระดับล่างที่สุด กล่าวคือ ในกระบวนการสื่อสารตั้งแต่ต้นยังอยู่ในกำหนัดของผู้ส่งสาร ไม่ว่าจะเป็นการเลือก

ประเด็นเนื้อหา การเลือกวิธีการนำเสนอ ไปจนกระทั่งการเลือกช่องทางสื่อที่จะใช้เผยแพร่ และผู้รับสารก็ยังคงมีฐานะเป็นเพียงผู้รับสารแต่เพียงอย่างเดียว อย่างไรก็ตาม สิ่งที่จะเปลี่ยนแปลงไปสำหรับฐานะของผู้รับสารในการสื่อสารชุมชนแบบมีส่วนร่วมก็คือ

- ต้องมีการขยายแนวคิดของผู้รับสารให้ตระหนักถึงสิทธิที่จะรู้ของตน (Right to Know/Right to Be Informed) และนอกจากนั้นสิทธินี้ยังขยายไปถึงสิทธิที่จะบอกเล่าข้อมูลข่าวสารของตนต่อสาธารณะด้วย (Right to Inform)
- จะต้องสร้างหลักประกันในการมีส่วนร่วมของผู้รับสารทั้งในช่วงขาเข้า (Input) และช่วงขาออก (Output) เช่น ในช่วงนำเข้าข้อมูล จะต้องมีการสำรวจว่ามีช่องทางข่าวสารอะไรบ้างสำหรับชุมชน โอกาสในการเข้าถึงเป็นอย่างไร เนื้อหาของข่าวสารนั้นเกี่ยวข้องกับชุมชนหรือเปล่า และมีรูปแบบการนำเสนอในลักษณะอย่างไร (ตามเกณฑ์ของการสื่อสารชุมชนที่ได้กล่าวข้างต้น) ในช่วงของการส่งข้อมูลจากชุมชนก็เช่นกัน
- ปัจจัยสำคัญของการมีส่วนร่วมในฐานะผู้รับสาร ก็คือ ช่องทางข่าวสาร (Channel) โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบางช่วงเวลาที่เป็นช่วงระยะเวลาสำคัญของชุมชน ตัวอย่างเช่น เมื่อมีการณิรัฐมนตรีสัญจรหรือการทำประชาพิจารณ์ในต่างจังหวัดและมีการถ่ายทอดรายการดังกล่าวผ่านสื่อมวลชน จะต้องมีการสำรวจว่ามี

ช่องทางอะไรบ้างที่ประชาชนในบริเวณดังกล่าว จะได้รับ-ส่งข่าวสารอย่างทั่วถึง ในกรณีเช่นนี้มาตรการการเพิ่มช่องทางการสื่อสาร (Addition of Channel) เป็นสิ่งที่จำเป็น

4.2) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้ส่ง/ผู้ผลิต/ผู้ร่วมผลิต/ผู้ร่วมแสดง

เป็นขั้นตอนของการมีส่วนร่วมในระดับที่สูงขึ้นมาและจำเป็นต้องสร้างเงื่อนไขใหม่ๆ เพิ่มเติมหรือต้องมีการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเก่าๆ ที่มีอยู่ การเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะผู้ผลิตหรือผู้ร่วมผลิตนั้น ยังแบ่งออกได้เป็นหลายขั้นตอนตามหลักแนวคิดของการผลิตสื่อ คือ

- **ขั้นก่อนการผลิต (Pre-production Stage)** อันได้แก่ขั้นตอนการเตรียมการผลิตสื่อ กิจกรรมในขั้นตอนนี้จะประกอบด้วย การเลือกประเด็นหัวข้อ การเลือกแง่มุมที่จะนำเสนอ การรวบรวมข้อเท็จจริงที่จะนำมาใช้เป็นวัตถุดิบ การเขียนบทแบบต่างๆ การคัดเลือกฉากและตัวแสดง ฯลฯ
- **ขั้นการผลิต (Production Stage)** ได้แก่ ขั้นตอนของการลงมือผลิต เช่น การเข้าห้องจัดรายการในกรณีของวิทยุ การลงมือถ่ายทำในกรณีของ วิดีโอ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ ฯลฯ
- **ขั้นหลังการผลิต (Post-production Stage)** ได้แก่ ขั้นตอนหลังการถ่ายทำเสร็จแล้ว ก็ต้องมี

การตัดต่อ การอัดเสียงประกอบ การเพิ่มเติมด้านเทคนิคต่างๆ ฯลฯ

ชุมชนอาจจะเข้ามามีส่วนร่วมในการผลิตขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง ซึ่งแต่ละขั้นตอนอาจจะต้องมีการสร้างเงื่อนไขใหม่ๆ เช่น หากต้องการให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนการผลิต ก็จำเป็นต้องมีการอบรมให้ชาวบ้านเรียนรู้การใช้อุปกรณ์เสียก่อน อย่างไรก็ตามจะเป็นการดียิ่งที่จะเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมให้มากที่สุด ในลักษณะการร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมดำเนินการระหว่างนักสื่อสารมวลชนกับชุมชน แม้ว่าชาวบ้านอาจจะไม่มีเวลาที่จะมาเรียนรู้การใช้อุปกรณ์เครื่องมือได้อย่างชำนาญจนถึงขั้นการลงมือผลิตได้ด้วยตัวเองก็ตาม อันที่จริงการใช้เครื่องมือ นั้นเป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้นของการมีส่วนร่วม ซึ่งชาวบ้านอาจจะไม่จำเป็นต้องลงมือใช้เครื่องมือเอง แต่ก็สามารถจะเข้าร่วมได้อย่างเต็มที่ เช่น ในขั้นตอนก่อนการผลิต การให้ชาวบ้านเป็นคนเลือกประเด็นวิธีการที่จะนำเสนอ เลือกหาสถานที่ที่จะใช้เป็นฉากถ่ายทำ และหลังจากที่ถ่ายทำออกมาแล้ว ก็นำมาฉายให้ชาวบ้านชมก่อน เพื่อแสดงความคิดเห็นพูดคุยแลกเปลี่ยนทัศนคติกัน

สำหรับในขั้นตอนหลังการผลิตนั้นก็นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะการตัดต่อเทปเสียงหรือเทปโทรทัศน์นั้นมีความสำคัญในการถ่ายทอดความหมายออกไป ในขั้นตอนนี้ อาจจะใช้รูปแบบการทำงานติดต่อร่วมกันระหว่างนักสื่อสารมวลชนกับชาวบ้าน หรือหลังจากที่นักสื่อสารมวลชนติดต่อเสร็จเรียบร้อยแล้วก็นำไปให้ชาวบ้านดูเพื่อรับฟังความคิดเห็นแล้วนำมาปรับปรุงแก้ไข

นอกเหนือจากความจำเป็นในการสร้างเงื่อนไขใหม่ๆ เช่น การฝึกอบรมด้านการใช้เครื่องมือการผลิตแก่ชาวบ้านแล้ว การเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในระดับการผลิตนี้ยังต้องมีการเปลี่ยนแปลงปฏิรูปเงื่อนไขเก่าๆ บางประการอีกด้วย เช่น การปฏิรูปองค์กรสื่อสารมวลชนและวิธีการทำงานของนักสื่อสารมวลชน

ช่องทางอะไรบ้างที่ประชาชนในบริเวณดังกล่าว จะได้รับ-ส่งข่าวสารอย่างทั่วถึง ในกรณีเช่นนี้มาตรการการเพิ่มช่องทางการสื่อสาร (Addition of Channel) เป็นสิ่งที่จำเป็น

4.2) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้ส่ง/ผู้ผลิต/ผู้ร่วมผลิต/ผู้ร่วมแสดง

เป็นขั้นตอนของการมีส่วนร่วมในระดับที่สูงขึ้นมาและจำเป็นต้องสร้างเงื่อนไขใหม่ ๆ เพิ่มเติมหรือต้องมีการปฏิรูปเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเก่า ๆ ที่มีอยู่ การเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะผู้ผลิตหรือผู้ร่วมผลิตนั้น ยังแบ่งออกได้เป็นหลายขั้นตอนตามหลักแนวคิดของการผลิตสื่อ คือ

- **ขั้นก่อนการผลิต (Pre-production Stage)** อันได้แก่ขั้นตอนการเตรียมการผลิตสื่อ กิจกรรมในขั้นตอนนี้จะประกอบด้วย การเลือกประเด็นหัวข้อ การเลือกแง่มุมที่จะนำเสนอ การรวบรวมข้อเท็จจริงที่จะนำมาใช้เป็นวัตถุดิบ การเขียนบทแบบต่างๆ การคัดเลือกฉากและตัวแสดง ฯลฯ
- **ขั้นการผลิต (Production Stage)** ได้แก่ ขั้นตอนของการลงมือผลิต เช่น การเข้าห้องจัดรายการในกรณีของวิทยุ การลงมือถ่ายทำในกรณีของ วิดีโอ โทรทัศน์ ภาพยนตร์ ฯลฯ
- **ขั้นหลังการผลิต (Post-production Stage)** ได้แก่ ขั้นตอนหลังการถ่ายทำเสร็จแล้ว ก็ต้องมี

การตัดต่อ การอัดเสียงประกอบ การเพิ่มเติมด้านเทคนิคต่างๆ ฯลฯ

ชุมชนอาจจะเข้ามามีส่วนร่วมในการผลิตขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง ซึ่งแต่ละขั้นตอนอาจจะต้องมีการสร้างเงื่อนไขใหม่ๆ เช่น หากต้องการให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วมในขั้นตอนการผลิต ก็จำเป็นต้องมีการอบรมให้ชาวบ้านเรียนรู้การใช้อุปกรณ์เสียก่อน อย่างไรก็ตามจะเป็นการต้ออย่างยิ่งที่จะเปิดโอกาสให้ชาวบ้านได้เข้ามามีส่วนร่วมให้มากที่สุดโดยลักษณะการร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมดำเนินการระหว่างนักสื่อสารมวลชนกับชุมชน แม้ว่าชาวบ้านอาจจะไม่มีเวลาที่จะมาเรียนรู้การใช้อุปกรณ์เครื่องมือได้อย่างชำนาญจนถึงขั้นการลงมือผลิตได้ด้วยตัวเองก็ตาม อันที่จริงการใช้เครื่องมือนี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งเท่านั้นของการมีส่วนร่วม ซึ่งชาวบ้านอาจจะไม่จำเป็นต้องลงมือใช้เครื่องมือเอง แต่ก็สามารถจะเข้าร่วมได้อย่างเต็มที่ เช่น ในขั้นตอนก่อนการผลิต การให้ชาวบ้านเป็นคนเลือกประเด็น วิธีการที่จะนำเสนอ เลือกหาสถานที่ที่จะใช้เป็นฉากถ่ายทำ และหลังจากที่ถ่ายทำออกมาแล้ว ก็นำมาฉายให้ชาวบ้านชมก่อน เพื่อแสดงความคิดเห็นพูดคุยแลกเปลี่ยนทัศนคติกัน

สำหรับในขั้นตอนหลังการผลิตนั้นก็นับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะการตัดต่อเทปเสียงหรือเทปโทรทัศน์นั้นมีความสำคัญในการถ่ายทอดความหมายออกไป ในขั้นตอนนี้ อาจจะใช้รูปแบบการทำงานติดต่อร่วมกันระหว่างนักสื่อสารมวลชนกับชาวบ้าน หรือหลังจากที่นักสื่อสารมวลชนติดต่อเสร็จเรียบร้อยแล้วก็นำไปให้ชาวบ้านดูเพื่อรับฟังความคิดเห็นแล้วนำมาปรับปรุงแก้ไข

นอกเหนือจากความจำเป็นในการสร้างเงื่อนไขใหม่ๆ เช่น การฝึกอบรมด้านการใช้เครื่องมือการผลิตแก่ชาวบ้านแล้ว การเปิดโอกาสให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในระดับการผลิตนี้ยังต้องมีการเปลี่ยนแปลงปฏิรูปเงื่อนไขเก่าๆ บางประการอีกด้วย เช่น การปฏิรูปองค์กรสื่อสารมวลชนและวิธีการทำงานของนักสื่อสารมวลชน

4.3) การมีส่วนร่วมในฐานะผู้วางแผน และกำหนดนโยบาย

การมีส่วนร่วมในฐานะผู้วางแผนและกำหนดนโยบายนั้น ถือว่าเป็นรูปแบบสูงสุดของการมีส่วนร่วม และตั้งที่จะได้สังเกตเห็นว่า ยิ่งระดับของการมีส่วนร่วมสูงขึ้นมากเท่าใด สัดส่วนของชุมชนที่จะเข้ามามีส่วนร่วมได้ก็จะเล็กลง กล่าวคือ ในระดับของผู้รับสาร คนในชุมชนทุกคนสามารถมีส่วนร่วมได้ แต่เมื่อขึ้นมาถึงขั้นการผลิต ก็อาจจะมีคนบางกลุ่มในชุมชนเท่านั้นที่จะเข้ามามีส่วนร่วมจนกระทั่งถึงขั้นตอนสุดท้ายคือ ระดับการวางแผนและนโยบายนี้ ก็คงมีตัวแทนบางคนเท่านั้นจากชุมชนที่จะเข้ามาดำเนินกิจกรรมในระดับนี้

การมีส่วนร่วมในฐานะผู้วางแผนและกำหนดนโยบายการใช้สื่อของชุมชนนั้น หมายถึง การวางแผนและนโยบายดำเนินการใช้สื่อที่รวมเอาชุมชนเข้ามาอยู่ในโครงสร้างการสื่อสารของชุมชน กล่าวในระดับกว้างอาจจะหมายความถึงการวางแผนและกำหนดนโยบายของการสื่อสารทุกประเภทที่มีอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นสื่อประเภทใด เช่น สื่อมวลชน (วิทยุ หนังสือพิมพ์ หมู่บ้าน) สื่อเฉพาะกิจ (วิดีโอ โปสเตอร์ หอกระจายข่าว เสียงตามสาย) สื่อประเพณี รวมทั้งสื่อบุคคล การวางแผนนั้นจะเป็นการสร้างเชื่อมโยงระหว่างสื่อแต่ละประเภทเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดในการใช้

ส่วนในระดับที่แคบลงมาอาจจะหมายถึง การมีส่วนร่วมในการกำหนดแผนและนโยบายของสื่อบางประเภทที่จะเข้ามาในชุมชน ตัวอย่างที่กำลังจะเกิดขึ้นในสังคมไทย คือ การทำวิทยุชุมชนที่ในโครงสร้างของการดำเนินงานจะมีตัวแทนชาวบ้านเข้าไปอยู่ในทุกขั้นตอน คือ ทั้งระดับคณะกรรมการบริหารวิทยุ ทั้งระดับการผลิต กล่าวคือ เป็นการรับผิดชอบร่วมกัน ชุมชนเองก็ต้องรับผิดชอบต่อการทำงานของสื่อ ซึ่งรวมทั้งด้านงบประมาณ อุปกรณ์ บุคลากร ฯลฯ ส่วนสื่อนั้นก็ต้องตอบสนองต่อความต้องการของชุมชน

การสื่อสารภายในชุมชนกับการพัฒนาชุมชน

นอกจากการมองความสัมพันธ์ระหว่างการพัฒนา การสื่อสาร และชุมชน จากจุดยืนของ “คนนอก” หรือ “คนกลาง” ที่มองเข้าไปในชุมชนผ่านแว่นการสื่อสารระดับมหภาค (Macro-societal) หรือระดับชาติ (National) ดังกล่าวมาแล้ว เรายังสามารถที่จะมองได้อีกมิติหนึ่ง นั่นคือ การสื่อสารภายในชุมชนเองในฐานะที่เป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนพลังภายในชุมชนให้คงความเป็นชุมชนเอาไว้ได้ หากจะกล่าวให้ทันสมัยก็คือการจะทำให้ “ชุมชนเข้มแข็ง” นั้น ต้องอาศัยปัจจัยต้นที่สำคัญประการหนึ่ง คือ การสื่อสารภายในชุมชนเองต้องเข้มแข็งเสียก่อน การสร้างชุมชนให้เข้มแข็งซึ่งเป็นกลยุทธ์หนึ่งในการพัฒนาชุมชนจึงผูกโยงกับกลไก/กระบวนการสื่อสารภายในชุมชนอย่างไม่อาจจะแยกขาดออกจากกันได้

นักวิชาการร่วมสมัยสาขาสังคมศาสตร์ต่างยอมรับตรงกันว่า ชุมชนสามารถที่จะสร้างความเข้มแข็งขึ้นมาได้ด้วยตัวของมันเอง หากคนในชุมชนมีเป้าหมายร่วมกัน รวมทั้งร่วมมือกันเพื่อการเปลี่ยนแปลงสังคมและปริบทของชุมชน ชุมชนดังกล่าวต้องมีวิสัยทัศน์ประชาสังคม “Civil Society” ร่วมกัน ซึ่งก็คือการยอมรับเป้าหมายของการพัฒนา(คือความรุ่งเรืองและดีงาม) ตรงกัน การสร้างชุมชนหรือการสร้างความเป็นชุมชนด้วยการสร้างเป้าหมายร่วมกันนั้น มีเบื้องหลังคือตัวแปรต้นที่ต้องมาก่อนคือ ปฏิบัติการสื่อสารระหว่างคนภายในชุมชน (Communication Practices) คำถามสำคัญสำหรับนักการสื่อสารชุมชนจึงได้แก่ คำถามที่ว่า “คนในชุมชนสื่อสารกันอย่างไรเมื่อเขาต้องการจะร่วมกันสร้างหรือพัฒนาเพื่อไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ดีกว่าของชุมชน”

ปฏิบัติการด้านการสื่อสารระหว่างคนในชุมชน (Communication Practices) ประกอบด้วยแนวคิด 2 แนวคิด คือ

1) การสร้างความหมายของชุมชน (Meaning - making)

Davis และ Jasinski (1993) ได้อาศัยแนวทางการศึกษา "กลุ่ม" (Group Approach) เพื่อนิยามคำว่า "Meaning - making" ว่าได้แก่ เป้าหมายร่วม (Common Goals) ของชุมชนที่สังเกตได้จากการกระทำกิจกรรม 4 ลักษณะ คือ

- ก. การสร้างวิสัยทัศน์ร่วม (Shared Vision)
- ข. การร่างการรับรู้สาธารณะ (Shape Public Perception)
- ค. การจัดการทรัพยากร (Manage Material Resources)
- ง. การสร้างกฎเกณฑ์ที่ชอบธรรม (Establish Legitimacy)

2) การสร้างกรอบความเข้าใจใหม่ (Reframing)

การสร้างกรอบความเข้าใจหรือความคิดใหม่ของคนภายในชุมชนสามารถสังเกตได้จากการเปลี่ยนแปลงปฏิบัติการทางภาษา จากถ้อยคำที่เคยใช้ประจำเพื่อทำความเข้าใจและถ่ายทอดความเป็นจริง ไปสู่ถ้อยคำใหม่ๆ ที่ต่างออกไป ชุมชนซึ่งมีลักษณะเป็นกลุ่มชนิดหนึ่งจะสร้างกรอบความคิดความเข้าใจใหม่ๆ ที่มีต่อสังคมและอัตลักษณ์ของชุมชนเอง เมื่อต้องการเปลี่ยนแปลงผลพวงจากสิ่งเร้าต่างๆ ที่ชุมชนกำลังประสบอยู่ โดยผ่านปฏิบัติการทางภาษาที่มีลักษณะเป็น "พลวัต" (Dynamic) นี้เอง

Jürgen Habermas (1984) นักคิดชาวเยอรมันอธิบายคำว่า ปฏิบัติการทางการสื่อสาร โดยใช้ศัพท์ "Communicative Actions" ที่ต่างจาก Davis และ Jasinski ออกไปเล็กน้อย Habermas กล่าวโดยสรุปว่า

ปฏิบัติการทางการสื่อสารนั้นเป็นหัวใจของการสร้างพันธะทางสังคม (Social Bonds) ที่จะปูทางไปสู่การกระทำร่วมกันภายในกลุ่ม/ชุมชน (Collective Action) การสื่อสารจะเป็นเสมือนสายใยซึ่งถักทอสมาชิกของชุมชนเข้าไว้ด้วยกัน การกระทำใดๆ ที่เป็นการสื่อสารก็คือการยึดโยงคนที่มีความเข้าใจและทัศนคติร่วมกัน เมื่อใดก็ตามที่สมาชิกของกลุ่ม/ชุมชนมีการรับรู้ร่วมกัน เมื่อนั้นเขาก็จะไม่ทำอะไรที่เป็นการแปลกแยกไปจากกลุ่ม/ชุมชนโดยยึดเอาผลประโยชน์และความสนใจส่วนตัวเป็นหลัก ทว่าสมาชิกของกลุ่ม/ชุมชนจะร่วมประสานการกระทำกับคนอื่น ๆ เพื่อผลประโยชน์ร่วมกันของทั้งชุมชน

แนวคิดดังกล่าวสามารถนำไปสู่การกำหนดกลยุทธ์การสร้างชุมชนที่แตกสลายให้กลายเป็นชุมชนที่เข้มแข็ง และพัฒนาด้วยพลังที่เข้มแข็งของตนเองได้อีกครั้ง โดยการทำให้เกิดประการสำคัญ คือ การสร้าง "Communicative Action" ขึ้นภายในชุมชน อย่างไรก็ตาม การสร้างให้เกิด "Communicative Action" นี้ อาจจำเป็นต้องอาศัย "คนนอก" (Outsiders) อยู่บ้าง แต่หากสามารถเกิดขึ้นได้ด้วย "คนใน" (Insiders) เอง อาจให้ผลในแง่ "ความแรง" ที่แตกต่างกัน ประเด็นนี้ยังจำเป็นต้องมีการศึกษา นอกจากนี้หากพิจารณาถึงลงไปในระดับปัจเจกบุคคลซึ่งเป็นหน่วยย่อยที่สุดที่ประกอบขึ้นเป็นกลุ่ม/ชุมชน เรายังอาจพบคำถามที่น่าสนใจอีกว่า/ความรู้สึกผูกพันจนเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนของปัจเจกบุคคล (Individual's Ties) นั้น มีที่มาอย่างไร เพราะหากพบคำตอบสำหรับคำถามนี้ การทำให้ชุมชนเข้มแข็งและการพัฒนาชุมชนก็คงจะง่ายขึ้นอีกมาก

การสื่อสารภายในชุมชนกับความรู้สึกผูกพันของคนในชุมชนที่มีต่อชุมชน

ตลอดประวัติศาสตร์อันยาวนานของทฤษฎีสังคมวิทยานั้น ได้มีการเน้นย้ำความสำคัญของการสื่อสารที่มีต่อความรู้สึกผูกพันของคนที่มีต่อชุมชน (Individual's

Ties) หรือหากจะกล่าวเป็นภาษาวินิจฉัยให้ง่ายขึ้นก็คือ "Individual's Ties" มีตัวแปรต้นที่สำคัญประการหนึ่ง คือ การสื่อสาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสื่อสาร 2 ลักษณะ ได้แก่ การสื่อสารระหว่างบุคคล ซึ่งเป็นการแสดงออก หรือการกระทำตามแนวคิด "Communicative Action" ของ Habermas และการเปิดรับสื่อมวลชนท้องถิ่นของชุมชน (local Mass Media) การสื่อสารลักษณะหลังนี้ในต่างประเทศมีหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นเป็นหัวข้อสำคัญในยุคแรก (Park, 1929) และสื่ออื่นๆ อาทิ วิทยุชุมชน ในยุคถัดมาตามพัฒนาการของเทคโนโลยีการสื่อสาร

Bellah และคณะ (1985) ได้อธิบายเรื่องความจำเป็นของการรวมกลุ่มในหนังสือชื่อ "Habits of the Heart" โดยเขาได้ให้เหตุผลว่าก็เพราะความสุข (Satisfaction) นั้นเอง การสอดประสาน (Involvement)/บูรณาการการกระทำร่วมกัน (Integration) จึงเป็นสิ่งจำเป็น กล่าวให้สั้นเข้าก็คือ ความสุขนั้นเกิดจากการที่เราได้กระทำให้กับชีวิตของผู้อื่นที่เราจำเป็นต้อง "Care" ความรู้สึกนี้เองที่มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการกระทำในกิจวัตรประจำวันที่ดีทอสายใยความสัมพันธ์ของคนในชุมชน/สังคม โดยที่เราไม่ค่อยรู้สึกตัว ณ จุดนี้เองที่การสื่อสารระหว่างบุคคลจะเข้ามามีบทบาทและโดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือพิมพ์ ในการเชื่อมโยงปัจเจกบุคคลเข้ากับสมาชิกคนอื่น ๆ ในชุมชนรวมทั้งสังคมนอบข้าง

Park (1929) และ Janowitz (1952) ซึ่งเป็นนักวิชาการสาขาการสื่อสารชุมชนยุคแรก ๆ สรุปเป็นทฤษฎีว่า ในชุมชนที่ทันสมัย (พัฒนาแล้ว) นั้น หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นจะเข้ามามีบทบาทแทนที่การสื่อสารระหว่างบุคคล กล่าวคือเป็นกลไกหลักในการบูรณาการการกระทำ/กิจกรรมของคนในชุมชนเข้าไว้ด้วยกัน จนเกิดลักษณะ "พฤติกรรมกลุ่ม" (Collective Behavior) ที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่และดำเนินไปของชุมชน

ในขณะที่ Tocqueville (1835) ก็มองเห็นศักยภาพของการใช้สื่อหนังสือพิมพ์ในชุมชน เพื่อผนึกชุมชนให้แข็งแกร่งเหนียวแน่นเช่นกัน กิจกรรมการสื่อสารลักษณะต่าง ๆ (Communication Activities) และโดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้สื่อสาธารณะ (Public Communication Media) หรือสื่อมวลชนท้องถิ่น เช่น หนังสือพิมพ์ของชุมชน/ท้องถิ่น จึงเป็นปัจจัยสำคัญต่อการธำรงรักษาและเติบโตของงานของการผนึกแนบ (Attachments) และสอดประสาน (Involvement) ของคนในชุมชนที่มีต่อชุมชนที่พวกเขาอาศัยพักพิงอยู่

นักคิดสำนัก "Chicago School of Sociology" เช่น Park, Burgess และ MacKenzie มองชีวิตสังคมว่าดำเนินไปโดยอาศัยศักยภาพของระบบการสื่อสารและการถ่ายทอดเชื่อมโยง รวมทั้งการจัดการทรัพยากร ดังนั้นสำหรับผู้คนที่อยู่ร่วมกันจำนวนมาก การสื่อสารมวลชนจึงมีบทบาทสำคัญในการเชื่อมต่อปัจเจกบุคคลเข้ากับสภาพแวดล้อมทางสังคม (Social Milieu) งานวิจัยที่อาศัยแนวคิดดังกล่าวเป็นฐานพบสิ่งหนึ่งที่ตรงกัน คือ การอ่านหนังสือพิมพ์ (Newspaper Reading) สัมพันธ์กับพันธะ (Ties) ที่มีต่อชุมชน ทั้งในเชิงอารมณ์ความรู้สึก (Affective) ความนึกคิด (Cognitive) และพฤติกรรม (Action) อย่างมีนัยสำคัญ เช่น งานของ Janowitz ที่พบว่า คนในชุมชนจะอ่านหนังสือพิมพ์ของชุมชนในกรณี (1) อยู่ในชุมชนมาค่อนข้างนาน (เช่น มีบ้านอยู่ในชุมชนและอยู่ในบ้านหลังที่เป็นเจ้าของ) (2) กระตือรือร้นเข้าร่วมกิจกรรมในชุมชนสม่ำเสมอ (เช่น ทำงาน มีร้านค้า ส่งลูกไปโรงเรียน ไปโบสถ์ ไปวัด เข้าประชุมกับหน่วยงาน/องค์กรในชุมชน) (3) รู้สึกติดถิ่น (Attached) หรือ "Identify" ตัวเองว่าเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนท้องถิ่น/เป็นคนท้องถิ่น และ (4) ความรู้สึกที่ติดถิ่นดังกล่าวจะเป็นปัจจัยให้เกิดความสนใจต่อข่าวประเภทต่างๆ ที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งข่าวที่เป็นเหตุการณ์ที่เกิดในท้องถิ่น ข่าวซุบซิบ และการรวมตัวกันของคนในท้องถิ่น/ชุมชนเพื่อจัดการกับ

ปัญหาคุกคาม (ยกเว้นกรณีที่ปัญหานั้นไปสัมพันธ์กับหน่วยงานภายนอกชุมชน)

งานวิจัยของ Jeffres, Dobas และ Sweeney (1987) ชี้ให้เห็นภาพความสัมพันธ์ระหว่างสื่อท้องถิ่นกับความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีก คณะวิจัยได้เสนอแบบจำลองที่แสดงให้เห็นบทบาทของการสื่อสารระหว่างบุคคล การอ่านหนังสือพิมพ์ และการชมข่าว โทรทัศน์ที่เป็นข่าวของท้องถิ่นที่มีต่อความเชื่อและทัศนคติของคนในชุมชนเกี่ยวกับปัญหาของท้องถิ่นและโดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อพันธสัญญา (Commitment) ที่จะอยู่กับชุมชน

อย่างไรก็ตาม Becker และ Fredin (1987) กลับอธิบายกลับกันกับ Jeffres และคณะ โดยกำหนดให้ความรู้สึกติดถิ่น (Attachment) มีบทบาททำให้เกิดพันธสัญญา (Commitment) นำไปสู่การใช้สื่อของท้องถิ่น (Local Media Use) ซึ่งจะส่งผลต่อความรู้ (Knowledge) ทัศนคติ (Attitudes) และความคิดเห็น (Opinions) เกี่ยวกับชุมชนในที่สุด

ถึงแม้ว่าทั้งสองแบบจำลองยังเห็นต่างในแง่ตัวแปรต้น ตัวแปรตาม แต่จุดร่วมที่สำคัญ คือ ตัวแปรทั้งหมดมีความสัมพันธ์กันไม่ทางใดก็ทางหนึ่งค่อนข้างแน่นอน

งานวิจัยของ Rothenbukler, Mullen, DeLawrell และ Ryn (1996) ได้พยายามหาข้อสรุปอีกครั้งว่าแบบจำลองใดที่น่าจะถูกต้องและน่าเชื่อถือกว่า โดยสิ่งแรกที่คณะวิจัยได้พยายามทำ คือ การแยก “พันธะที่มีต่อชุมชน” (Ties) ออกเป็นสองประเภท คือ

1) การติดถิ่น/ติดถิ่นในแง่ความรู้สึก (Affective Community Attachment) หมายถึง การเลือกให้ตัวเองเป็นสิ่งเดียวกับชุมชน (Identification) ผสานกับความผูกพันทางความรู้สึก (Affective Tie) คำว่า “ติดถิ่น” (Attachment) นั้น แสดงนัยของการรู้สึกว่าเป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งของชุมชน กล่าวคือ รู้สึกว่า

ชุมชนและตัวเองเป็นเจ้าของซึ่งกันและกัน ความรู้สึกดังกล่าวมักจะถูกประเมินในทางบวก นั่นคือ คนในชุมชนรู้สึกมีความสุขและภาคภูมิใจที่ได้เป็นเจ้าของชุมชน

งานวิจัยก่อนหน้านี้อย่างพบด้วยว่า ความรู้สึกติดถิ่นนี้สัมพันธ์กับการใช้สื่อหนังสือพิมพ์ของท้องถิ่น การชมข่าวโทรทัศน์ของท้องถิ่น อายุ ระยะเวลาที่อยู่อาศัยในชุมชน จำนวนบุตรหลาน และระดับความเข้มข้นของการมีกิจกรรมในชีวิตประจำวันที่ทำในท้องถิ่นของสมาชิกชุมชน

2) การเข้าไปมีส่วนร่วมกับชุมชนในเชิงรุก (Active Community Involvement) คือ ส่วนผสมของการคิดกับการลงมือกระทำ (Cognitive and Active Interaction) ของคน (Self) ที่ไปมีปฏิสัมพันธ์กับชุมชน คำว่า “การมีส่วนร่วม” (Involvement) แสดงนัยว่าคนในชุมชน (บางคน/อาจจะไม่ทุกคน) คิดถึงเรื่องของชุมชน คอยติดตามความคืบหน้าจากข่าวคราวอยู่เสมอ ๆ มีปฏิสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในชุมชนในประเด็นปัญหาของชุมชน ทำงานแก้ไขปัญหาของชุมชนและเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน

งานวิจัยก่อนหน้านี้อย่างแสดงให้เห็นอีกด้วยว่า การมีส่วนร่วมกับชุมชนสัมพันธ์กับการใช้สื่อหนังสือพิมพ์ท้องถิ่น การชมข่าวโทรทัศน์ของท้องถิ่น อายุ การศึกษา จำนวนบุตรหลาน การทำกิจกรรมในชีวิตประจำวันที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นและความยาวนานของการอยู่อาศัยในชุมชน

นอกจาก Rothenbukler และคณะจะนิยามคำว่า “Ties” “Attachment” และ “Involvement” อย่างชัดเจน รวมทั้งระบุตัวแปรอื่น ๆ ที่สัมพันธ์กับแนวคิดหลักทั้ง 3 แล้ว คณะวิจัยยังได้เสนอด้วยว่า ตัวแปรเรื่องความหนาแน่นของประชากร (Population Density) ถือเป็นหัวใจของแนวทางการศึกษาที่เชื่อว่าชุมชนนั้นถูกคุกคามโดยโครงสร้างของสังคมสมัยใหม่ เหตุผลก็เพราะว่าความหนาแน่นของชุมชนย่อมหมายถึง

ความชำนาญเฉพาะด้าน (Specialization) และความหลากหลายแตกต่าง (Diversification) ของปัจเจกบุคคล ซึ่งจะเป็นข้อจำกัดต่อการเชื่อมโยงสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชน กล่าวให้กระชับขึ้นก็คือ ยิ่งมากยิ่งต่าง ยิ่งแปลกแยก ยิ่งน้อยยิ่งเหมือน ยิ่งรวมตัว และเมื่อความต่างและความแปลกแยกเกิดขึ้นปัจเจกบุคคลก็จะไม่มีใครรู้สึกว่าจะต้องไปเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์อะไรกับชีวิตของผู้อื่น ยิ่งไปกว่านั้น ความหนาแน่นของประชากรยิ่งมีมากก็อาจทำให้เกิดปรากฏการณ์การรวมกลุ่มและการทำกิจกรรมทางสังคมที่มีความหลากหลายขึ้นได้ ซึ่งในที่สุดจะยิ่งไปลดความเหมือนหรือความคล้ายคลึงระหว่างคนในชุมชน/สังคมให้น้อยลงไปอีก กล่าวโดยสรุปก็คือ ความหนาแน่นของประชากรในชุมชน/สังคมจะเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งในการลดโอกาสให้เกิดการร่วมลงมือทำกิจกรรมของชุมชนกับชุมชน (Active Involvement) โดยคนในชุมชนเอง

อย่างไรก็ตาม ความหนาแน่นของประชากรอาจจะไม่มีผลต่อการสร้างความรู้สึกผูกติด (Feeling of Attachment) กับชุมชนในฐานะที่เป็นสถานที่ เพราะปัจเจกบุคคลต้องทุ่มเทพลังไปที่เป้าหมาย คือ กลุ่มเฉพาะ (Specialized Groups)

จากการศึกษาหาความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น Rothenbukler และคณะพบว่า การติดถิ่น (Attachment) ขึ้นอยู่กับตัวแปรดังต่อไปนี้ คือ อายุของคนในท้องถิ่น จำนวนบุตรหลานในครัวเรือน กิจกรรมที่ทำร่วมกับชุมชน (Localism of Activity) และการอ่านหนังสือพิมพ์ของชุมชนเป็นสำคัญ ในขณะที่การมีส่วนร่วมกับชุมชนเชิงรุกขึ้นอยู่กับการศึกษาของคนในชุมชนเป็นหลัก และมีตัวแปรด้านกิจกรรมที่ทำในชุมชนว่าเกี่ยวกับชุมชนมากน้อยแค่ไหน (Localism) ตัวแปรอายุ และการอ่านหนังสือพิมพ์ของท้องถิ่นเป็นตัวแปรรอง แต่ที่น่าสนใจที่สุดก็คือ ความหนาแน่นของจำนวนสมาชิกในชุมชน (Population Density) จะมี

ผลในเชิงลบต่อการมีส่วนร่วมลงมือปฏิบัติการในชุมชนเพื่อชุมชน

การค้นพบของ Rothenbukler และคณะ ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างชุมชนให้เข้มแข็งเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนเพราะได้แสดงให้เห็นปัจจัยที่สำคัญๆ (นอกเหนือไปจากการสื่อสารระหว่างบุคคลที่มีผู้ศึกษาไว้มากพอสมควรแล้ว) ที่มีผลต่อการสร้างการยึดโยงให้หน่วยย่อยๆ ของกลุ่ม/ชุมชน ได้บูรณาการเข้ามาเป็นหน่วยเดียวกันอย่างเป็นปึกแผ่นและเข้มแข็งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเด็นการอ่านหนังสือพิมพ์ท้องถิ่นที่ชุมชนมีส่วนร่วมในการผลิตเพื่อให้มีเนื้อหาที่สอดคล้องกับความต้องการของคนอ่านในชุมชน

ข้อค้นพบดังกล่าวอาจนำไปสู่การวางนโยบายและการจัดการให้ชุมชนที่แตกสลายกลับพลิกฟื้นคืนชีวิตขึ้นมาได้ รวมทั้งชุมชนที่เริ่มก่อตัวขึ้นแล้วให้บูรณาการเข้มข้นขึ้น โดยอาศัยการทำเหตุที่สามารถทำได้ทันที ได้แก่ สร้างระบบการสื่อสารภายในชุมชน (Communication Action) ทั้งในด้านการสื่อสารระหว่างบุคคลและการใช้สื่อชุมชน ส่งเสริมและริเริ่มกิจกรรมภายในชุมชนเพื่อปฏิสัมพันธ์ของคนในชุมชน

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าตัวแปรอายุ การศึกษา จำนวนบุตรหลานในครัวเรือน และความหนาแน่นของจำนวนสมาชิกในชุมชนจะควบคุมได้ยาก เพราะเป็นตัวแปรที่สัมพันธ์กับโครงสร้างหลักของประเทศ แต่หากมีการดำเนินการเรื่องระบบการสื่อสารภายในชุมชนไปได้ก่อนพร้อมๆ กับการพยายามปรับโครงสร้างหลักในระยะยาวให้คนในชุมชนมีการศึกษามากขึ้น สร้างครอบครัวให้เข้มแข็ง (ลูกหลานไม่อพยพหนีเข้าไปทำงานในเมืองหมด) และมีการกระจายจำนวนประชากรมากขึ้น ไม่กระจุกตัวอยู่แต่ในเมืองใหญ่ การพัฒนาชุมชนและการพัฒนาประเทศในระยะยาวอย่างยั่งยืนก็อาจจะเป็นจริงขึ้นมาได้ และรูปแบบนี้ก็จะใช้เป็นข้อเสนอสนับสนุนสำหรับกระบวนการ “Alternative Development” ในกรณีของประเทศไทยได้อีกด้วย

การสื่อสารกับชุมชน : มุ่งสู่ทิศทางในวันหน้า

จากที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เราอาจสรุปได้ว่าบทบาทของการสื่อสารและการพัฒนาเป็นกระบวนการที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายใต้บริบทของสังคมไทยปัจจุบัน กระบวนการพัฒนาสมัยใหม่ทั้งในระดับชาติและระดับท้องถิ่นได้เฟื่องเสียงความสนใจมายังชุมชนและสมาชิกในชุมชนในฐานะศูนย์กลางแห่ง

การพัฒนา สิ่งที่ทำห้ายต่อไปก็คือ กระบวนการสื่อสารในการพัฒนา “บุคคล” ในชุมชนทั้งในเชิงคุณธรรมและความสามารถของตน ตลอดจนโอกาสและสิทธิในการสื่อสารของบุคคลในเวทีสาธารณะต่างๆ เพื่อนำไปสู่ความผูกพันของสมาชิกในชุมชน และการมีส่วนร่วมของสมาชิกในชุมชนในการกำหนดทิศทางและปฏิบัติการกิจในการพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็งต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- กาญจนา แก้วเทพ (2542). รายงานผลการวิจัย การสื่อสารเพื่อชุมชน. สกว.
- พระธรรมปิฎก (2538). พุทธธรรม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- Becker, L.B., & Fredin, E.S. (1987). The wars media, knowledge and evaluation of community (paper presented to the annual meeting of AEJMC, San Antonio, TX).
- Bellah, R.N., Madsen, R., Sullivan, W.M., Swidler, A., & Tipton, S.M. (1985). Habits of the heart. NY: Harpar and Row.
- Berrigan, F.J. (1979). Access and Participation. Paris: UNESCO.
- Davis, D. & Jasinski, J. (1993). Beyond the Culture Wars: An Agenda for Research on Communication and Culture. Journal of Communication 43(3): 141.
- Habermas, J. (1984). The theory of communicative action. Vol. 1, Reason and the Rationalization of Society. Boston: Beacon Press.
- Janowitz, M. (1952). The Community Press in an Urban Setting. Glencoe, IL: Free Press.
- Jeffres, L.W., Dobos, J. & Sweeney, M. (1989). Communication and commitment to community. Communication Research, 14(December 1987): 619-43.
- Park, P.E. (1929). Urbanization as Measured by Newspaper Circulation. American Journal of Sociology 25(Jan. 1929): 60-79.
- Park, R.E., Burgess, E.W., McKenzie, R.D. (1925). The city. Chicago: University of Chicago Press.
- Rothenbuhler, E.W., Mullen, L.J., DeLaurell, R., & Ryn, C.R. (1996). Communication, community attachment, and involvement. J&N Quarterly. 73(2): 445-446.
- Servaes, J. (1996). Communication for development: one world, multiple culture. New Jersey: Hampton Press.
- Tocqueville, A. (1835, 1961). Democracy in America. NY: Schocken.
- Windahl et al (1992). Using Communication Theory. Sage Publications.

..... คส.กิตติ กั้นภัย

ดร.กิตติ กั้นภัย สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี (เกียรตินิยม
อันดับหนึ่ง)และปริญญาโท สาขาการสื่อสารมวลชนจากคณะ
นิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และปริญญาเอกด้าน Com-
munication Science จาก Universität GH Essen, Germany
ปัจจุบันเป็นอาจารย์ประจำภาควิชาการสื่อสารมวลชนคณะนิเทศศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

..... คส.กาญจนา แก้วเทพ

รศ.ดร.กาญจนา แก้วเทพ สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีและ
ปริญญาโทจากคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และปริญญา
เอกด้าน Sociologie จาก Universite de Paris 7 ปัจจุบันรับ
ราชการตำแหน่งรองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาการสื่อสารมวลชน
คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

..... คส.ปาริชาติ สถาปิตานนท์ สโรบล

ผศ.ดร.ปาริชาติ สถาปิตานนท์ สโรบล สำเร็จปริญญาตรีจากคณะอักษร
ศาสตร์ และปริญญาโทจากคณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
สำเร็จการศึกษาระดับดุษฎีบัณฑิตสาขา International Development
Communication จาก Ohio University ประเทศสหรัฐอเมริกา
ปัจจุบันรับราชการตำแหน่งผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาการ
ประชาสัมพันธ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย